

Євгенія Олексіївна ГЛАДКОВА,

доктор юридичних наук, старший дослідник

(Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків)

Володимир Миколайович ФІЛОНЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент

(Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків)

Ірина Василівна ЩЕРБАКОВА,

кандидат соціологічних наук

(Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків)

МОРАЛЬНЕ УШКОДЖЕННЯ ЯК ЧИННИК КРИМІНОГЕННОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

У статті розкрито вплив морального ушкодження та бойового опромінення на криміногенну поведінку військовослужбовців. На відміну від кримінальної поведінки, криміногенна поведінка містить потенціал для скоєння злочину, але не передбачає його обов'язкового вчинення. Криміногенна поведінка є передумовою для виникнення кримінальної поведінки. Моральна травма – це конструкція, що описує поєднання сорому та почуття провини, які переживають деякі ветерани війни після вчинення певних дій, таких як вбивство, або через бездіяльність, наприклад, нездатність запобігти звірствам. Особи, які пережили полон, катування та втрату товаришів, більше ніколи не зможуть сприймати світ так, як раніше. У їхніх уявленнях суттєво змінюються поняття допустимого і недопустимого у війні, а також сприйняття злочину і покарання. Вважається, що моральна шкода виникає внаслідок надзвичайно травматичних насильницьких подій під час війни, зокрема вбивства цивільних осіб або бездіяльності у запобіганні звірствам. Це також пояснює, чому деякі ветерани після демобілізації стикаються з потенційно небезпечними для життя психічними розладами.

Ключові слова: криміногенна поведінка, кримінальні правопорушення, девіантна поведінка, військовослужбовці, бойова травма, бойова шкода, моральне ушкодження, травматичний досвід.

Постановка проблеми. Жорстокі та травматичні події війни призводять до кардинальних змін правосвідомості та світосприйняття у суспільстві. Модифікацій зазнають суспільні та індивідуальні цінності. В умовах загальнолюдські права і свободи можуть відходити на другий план, а моральні норми поступатися місцем інстинкту самозбереження.

Зарубіжні дослідники, описуючи жорстокості війни у В'єтнамі,

Афганістані, Іраку, апелюють до поняття (*moral injury*) або морального ушкодження, яке не є тотожним поняттю моральної травми. У випадку “морального ушкодження” мова йде про надзвичайно жорстокі події, звірства, свідком або учасником стає військовослужбовець, які виходять за межі загальнолюдського розуміння і здійснюють руйнівний вплив на психіку.

Мета статті є дослідити вплив морального ушкодження на криміногенну поведінку військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Під криміногенною поведінкою ми розуміємо поведінку особистості, зумовлену як зовнішнім макросередовищем, так і внутрішньою інтерпретацією цього середовища на макрорівні. На відміну від кримінальної поведінки, криміногенна містить у собі можливість скоєння злочину, але скоєння злочину не є обов’язковим. Іншими словами, криміногенна поведінка є передумовою поведінки кримінальної¹.

На думку О. Мохоревої, термін «криміногенне» означає дещо, що може спричинити або призвести до злочинної поведінки. Він використовується для опису чинників або ситуацій, які підвищують імовірність вчинення злочину. Під криміногенними розуміють тенденції, які викликають злочинну поведінку².

Криміногенність (від лат. *crimen* – злочин і грец. *genos* – рід, походження) – це властивість об’єктів створювати ймовірність злочинної поведінки, породжувати злочинність³.

Криміногенний означає такий, що сприяє скоєнню злочину, злочинності. Цим поняттям підкреслюється близька спорідненість, тісна взаємозалежність явища, процесу, особистості або суспільства та злочинності.

Криміногенність особистості – специфічна якісна особливість психічного складу особистості, що визначає наявність потенційної готовності індивіда вчинити злочинні діяння за певних умов. Тобто криміногенна поведінка – це поведінка, здатна призвести до злочину. Поведінка людини – складне багатофакторне явище, детерміноване та закономірно зумовлене системою чинників, що її породжують. У схематизованому вигляді поведінку людини можна охарактеризувати її потребою сферою, системою усвідомлених і неусвідомлених спонукань, особливостями визначення мети й способів досягнення цілей⁴.

¹ Філоненко В. М. Психологічні особливості злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2015. 243 с.

² Волошко С. А. Розроблення опитувальника «Оцінювання морально-психологічного стану військовослужбовців підрозділів Національної гвардії України з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних». Честь і закон. 2021. № 1 (76). С. 25–32. DOI: <https://doi.org/10.33405/2078-7480/2021/1/76/229501>

³ Sevost'yanov R. A. Envy as a motive for committing a crime Matters of International Law. 2018. Vol. 8 (3A). P. 222-228.

⁴ Мохорева О. М. Заздрісність як чинник криміногенної поведінки особистості: дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 262 с.

Як уже зазначалося, екстремальні екзистенційні випробування, які виникають під час війни, значно змінюють ставлення військовослужбовців до подій і трансформують їхню систему цінностей, змушують переосмислити ставлення до злочину і покарання. Описані у дослідженнях надзвичайно тривожні агресивно-насилені події, що відбуваються під час війни, такі як вбивство цивільних осіб або неможливість запобігти вчинити звірства, науковці тлумачать через поняття трансгресії¹.

Результати багатьох досліджень показують, що частота психічних розладів та проявів відхильної поведінки, перш за все, пов'язані з кількістю втрат на полі бою (убитих і поранених)². Проте, на сьогоднішній день жодне з них не вивчало можливу роль бойового опромінення як посередницького фактору в цьому зв'язку.

Війна сама собою, як надзвичайно трагічна подія, ускладнює сприйняття, фіксації, опису, формування пояснювальних і прогностичних конструкцій³.

Аналіз існуючих досліджень щодо проблеми бойової травматизації військовослужбовців показує, що психологічні наслідки, які виникають після жорстоких воєнних подій, можуть проявлятися у важких формах девіантної поведінки, включаючи алкоголізм, вживання наркотичних речовин, дезертирство, зраду та вчинення кримінальних злочинів.

У ситуації повсякденної життєдіяльності військовослужбовці керуються нормами, встановленими суспільством. В бойових умовах виникає суперечність між нормативними вимогами до поведінки військовослужбовця у воєнний та мирний часи. На практиці це виявляється у необхідності демонструвати діаметрально протилежні форми поведінки залежно від ситуації та вміти максимально ефективно керувати ними. Ця суперечність породжує необхідність суворої регламентації діяльності та поведінки військовослужбовців нормативно-правовими актами та умовами взаємодії у військовій організації, які визначають специфіку відхилень у поведінці військовослужбовців. Саме середовище у військовій організації є агресивним по відношенню до особистості, що створює додаткові труднощі для адаптації та нормативного функціонування та правомірної поведінки військовослужбовця⁴.

За своєю сутністю суворі випробування під час військової служби та участі у бойових діях дуже часто стають криміногенними та детермінують протиправні прояви у поведінці військовослужбовців аж до вчинення кримінальних злочинів.

¹ Frankfurt S., Frazier P. A. Review of Research on Moral Injury in Combat Veterans. *Military Psychology*. № 28(5). Pp. 318–330. <http://dx.doi.org/10.1037/mil0000132>

² Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України: дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Херсонський державний університет, Херсон, 2020. 235 с.

³ Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Кримінол. асоц. України. Харків: Право, 2023. 252 с. <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/18524>

⁴ Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців. дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.

І.І. Приходько, О.С. Колесніченко, Я.В. Мацегора, С.О. Ларіонов та інші дослідники у низці своїх робіт неодноразово вказують на ймовірні наслідки участі у бойових діях на психологічне здоров'я та правомірну поведінку комбатантів¹. Для поведінки більшості осіб, які зазнали впливу бойового опромінення характерними є соціально-психологічна дезадаптація й дефекти саморегуляції. За низьких регуляційних можливостей індивіда асоціальні й антисоціальні настановлення та звички не тільки не контролюються, а й самі стають цілеутворювальними механізмами поведінки².

Науковці вважають, що сильні, негативні життєві події можуть трансформувати певні ключові компоненти світогляду людей. Дослідники зазначають, що повсякчасна потреба військовослужбовців приймати негайні рішення може бути пов'язана з порушенням моральних кодексів та ціннісної сфери³.

О.М. Кокун зі співавторами підкреслюють, що травматичний бойовий досвід породжує у людини відчуття переконаності щодо власної безпорадності, відбувається руйнація тих переконань, які підбадьорювали людину та мотивували її⁴.

Переважає більшість наукових розвідок з проблеми відхилень у поведінці військовослужбовців в умовах війни належить зарубіжним дослідникам, що вивчали вплив бойових подій на розвиток та протікання посттравматичного стресового розладу у ветеранів в'єтнамської або афганської та інших війн⁵.

Важливо, що один з варіантів перекладу англomовного словосполучення, яким означають бойовий вплив – *combat exposure* має тлумачення – бойове опромінення, що, влучно відображає специфіку психологічного впливу травмуючих подій на свідомість і підсвідомість людини⁶.

Синдром моральної травми (*moral injury*) було запропоновано для опису сукупності сором'язливості та розладів провини, які відчувають деякі ветерани війни після вчинення певних дій (наприклад, убивства) або

¹ Колесніченко О.С. Визначення травматичності бойового досвіду та психологічна діагностика стійкості військовослужбовців Національної гвардії України до травматизації бойовим досвідом: методичні рекомендації. Х.: НАНГУ, 2017. 38 с.

² Філоненко В. М. Психологічні особливості злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2015. 243 с.

³ Litz B. T., Stein N., Delaney E., Lebowitz L., Nash W. P., Silva C., Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 2009. № 29. Pp. 695–706. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr>

⁴ Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Корня Л. В. Психологічне вивчення особового складу Збройних Сил України: методичний посібник. К.: ФОП Маслаков, 2019. 288 с.

⁵ Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців : дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.

⁶ Holowka D. W., Wolf E. J., Marx B. P., Foley K. M., Kaloupek D. G., Keane T. M. Associations among personality, combat exposure and wartime atrocities. *Psychology of Violence*. 2012. № 2. Pp. 260–272. <http://dx.doi.org/10.1037/a0026903>.

бездіяльності (наприклад, нездатність запобігти звірствам)¹.

Вважається, що моральна травма (або шкода) є наслідком надзвичайно тривожних насильницьких подій під час війни, таких як вбивство цивільних осіб або нездатність запобігти звірствам².

Одним з центральних у роботах, присвячених девіаціям ветеранів війни можна вважати поняття трансгресії. Litz та його колеги запропонували таке попереднє визначення морально шкідливого досвіду (або трансгресивних дій): «вчинення, нездатність запобігти, свідчення або дізнання про дії, які глибоко порушують моральні переконання та очікування»³. У визначенні Drescher та його колег підкреслюється, що трансгресивні дії є «нелюдськими, жорстокими, розбещеними або насильницькими, які спричиняють біль, страждання або смерть інших»⁴. J. Shay визначає зраду довіреної авторитетної особи, такої як командир, як злочин або правопорушний акт. Подібно до травматичних подій, як визначено в критеріях посттравматичного стресового розладу (ПТСР), трансгресивні дії можуть бути безпосередньо пережитими, людина може стати їх свідком або про них дізнатися⁵.

Незважаючи на те, що цей досвід часто називають «морально шкідливим досвідом»⁶, або навіть «моральною травмою»⁷, ці терміни змішують дію та результат і можуть сприяти тавтологічним припущенням про вплив цих подій (наприклад, що певні події обов'язково завдають моральної шкоди). Farnsworth та Drescher з колегами використовують термін трансгресивний акт, щоб ідентифікувати та описати цей досвід, який включає порушення – або трансгресію – прийнятих меж поведінки⁸.

У зарубіжних джерелах триває дискусія щодо того, які саме дії слід вважати протиправними. S. Frankfurt та P. Frazier наводять огляд наявних

¹ Litz B. T., Stein N., Delaney E., Lebowitz L., Nash W. P., Silva C., Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 2009. № 29. Pp. 695–706. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr>.

² Frankfurt S., Frazier P. A. Review of Research on Moral Injury in Combat Veterans. *Military Psychology*. № 28(5). Pp. 318–330. <http://dx.doi.org/10.1037/mil0000132>.

³ Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців. дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.; Litz B. T., Stein N., Delaney E., Lebowitz L., Nash W. P., Silva C., Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 2009. № 29. P. 700. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr>.

⁴ Farnsworth J., Drescher K., Nieuwsm, J., Walser R., Currier J. The role of moral emotions in military trauma: Implications for the study and treatment of moral injury. *Review of General Psychology*. 2014. № 18. Pp. 249–262. <http://dx.doi.org/10.1037/gpr0000018>.

⁵ Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців. дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.

⁶ Litz B. T., Stein N., Delaney E., Lebowitz L., Nash W. P., Silva C., Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 2009. № 29. P. 696. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr>.

⁷ Farnsworth J., Drescher K., Nieuwsm, J., Walser R., Currier J. The role of moral emotions in military trauma: Implications for the study and treatment of moral injury. *Review of General Psychology*. 2014. № 18. P. 250. <http://dx.doi.org/10.1037/gpr0000018>.

⁸ Farnsworth J., Drescher K., Nieuwsm, J., Walser R., Currier J. The role of moral emotions in military trauma: Implications for the study and treatment of moral injury. *Review of General Psychology*. 2014. № 18. Pp. 249–262. <http://dx.doi.org/10.1037/gpr0000018>.

даних щодо поширеності участі в правопорушеннях або схильності до них серед військовослужбовців США в різних війнах. Дослідниці зазначають, що найновіші когорти ветеранів з операції «Іракська свобода» (OIF) в Іраку та операції «Enduring Freedom» (OEF) в Афганістані загалом мають високий ризик бути залученими до правопорушень або стати жертвою таких дій¹. Ймовірно, цей ризик був підвищеним, оскільки бої велися проти повстанських сил, які використовували партизанську тактику у містах/наближених районах². У вибірках бойової піхоти приблизно 40-50 % солдатів OIF і 65 % морських піхотинців OIF повідомляли про вбивства противника в бою. Крім того, 12-15 % військовослужбовців бойової піхоти OIF і 28 % військовослужбовців морської піхоти OIF повідомили про вбивства некомбатантів³. Опитування серед усіх наявних ветеранів OIF і OEF виявило, що 9,5 % повідомили про участь у рукопашних боях, 5 % повідомили, що безпосередньо відповідальні за загибель мирних жителів, а 5 % повідомили, що були свідками жорстокості по відношенню до мирних жителів⁴.

Приблизно 41 % чоловіків-ветеранів бойових дій у В'єтнамі зауважили, що вони вбили ворожого бійця, а 18 % цих ветеранів описали, що інколи чи часто потрапляли в ситуації, коли вони вбивали ворожого комбатанта; 13 % повідомили, що вони брали участь у ситуації, коли жінка, дитина чи літня людина були поранені або вбиті; і 7 % повідомили, що вони особисто відповідальні за смерть в'єтнамського цивільного. Зазначається, що 16 % чоловіків-ветеранів бойових дій у В'єтнамі повідомили про участь у звірствах, а 35 % повідомили, що були свідками звірств⁵.

Дослідження чоловіків-ветеранів війни в Перській затоці показали, що 11-14 % повідомили про вбивства бойовиків ворога, а 19-22 % були свідками смерті з перших рук⁶.

У роботах відмічається, що жорстоке ставлення до населення, особливо нелояльного щодо військ, є вкрай етично складним. Як правило, вдень бойовики є мирними жителями, а вночі – диверсантами, терористами, партизанами, підпільниками. Також особливим видом девіацій на війні

¹ Frankfurt S., Frazier P. A. Review of Research on Moral Injury in Combat Veterans. *Military Psychology*. № 28(5). Pp. 318–330. <http://dx.doi.org/10.1037/mil0000132>.

² Farnsworth J., Drescher K., Nieuwsm, J., Walser R., Currier J. The role of moral emotions in military trauma: Implications for the study and treatment of moral injury. *Review of General Psychology*. 2014. № 18. Pp. 249–262. <http://dx.doi.org/10.1037/gpr0000018>.

³ Hoge C. W., Castro C. A., Messer S. C., McGur, D., Cotting D. I., Koffman R. L. Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *New England Journal of Medicine*. 2004. № 351. Pp. 13–22. <http://dx.doi.org/10.1056/NEJMoa040603>.

⁴ Schell T., Marshal G. Survey of individuals previously deployed for OEF/OIF. In T. Tanielian and L. H. Jaycox (Eds), *Invisible wounds of war: Psychological and cognitive injuries, their consequences, and services to assist recovery*. 2008. Pp. 87–117. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2008/RAND_MG720.pdf.

⁵ Currier, J. M., Holland, J. M., Jones, H. W., & Sheu, S. Involvement in abusive violence among Vietnam veterans: Direct and indirect associations with substance use problems and suicidality. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. 2014. № 6. Pp. 73–82. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0032973>

⁶ Litz B. T., Stein N., Delaney E., Lebowitz L., Nash W. P., Silva C., Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 2009. № 29. Pp. 695–706. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr>

виступає насильство над жінками і дітьми (особливо на території противника)¹.

Ще одним помітним відкриттям дослідників стала ймовірність впливу на особистість спостереження травмуючого акту, але не участі в ньому. Автори зазначають, що коли людина навіть перебуває стороннім спостерігачем трансгресивних подій, вона знаходиться у континуумі насильства та під впливом факторів ризику. Наявність власного досвіду може призводити і до «розмивання» уявлень про злочини².

У свій час правознавцями було зафіксовано, що військовий конфлікт на Сході нашої країни безпосередньо позначився не лише на кримінально-правовій статистиці злочинності в державі, а й на стані злочинності в Збройних Силах України зокрема³.

Проведене Н. А. Дмитренко дослідження стану й тенденцій вчинення кримінальних правопорушень у Збройних Силах України показало різке зростання кількості вчинених кримінальних правопорушень та особливо тяжких злочинів. Проаналізовані статистичні дані щодо вчинених у ЗС України військовослужбовцями кримінальних правопорушень показали, що найбільш поширеними є незаконна поведінка зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (30,2 %), кримінальні правопорушення проти власності (22 %), кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я (16,2 %), кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів (14,3 %)⁴. Дослідження у цьому напрямку продовжуються, а дані постійно оновлюються та змінюються.

У цьому контексті українські вчені створюють діагностичний інструментарій для травматичності бойового досвіду, зокрема, О. С. Колесніченко з колегами розробили методiku оцінки травматичного бойового досвіду у військовослужбовців, наявність котрого здатна позначатися на сумлінності, правомірній поведінці, дисципліні й відповідальності⁵. С. А. Волошко пропонує опитувальник «Оцінювання морально-психологічного стану військовослужбовців підрозділів Національної гвардії України ...», наголошуючи, що стабільний позитивний

¹ Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців. дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.

² Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців. дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.; Holowka D. W., Wolf E. J., Marx B. P., Foley K. M., Kaloupek D. G., Keane T. M. Associations among personality, combat exposure and wartime atrocities. *Psychology of Violence*. 2012. № 2. Pp. 260–272. <http://dx.doi.org/10.1037/a0026903>

³ Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців. дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.

⁴ Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України: дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Херсонський державний університет, Херсон, 2020. 235 с.

⁵ Колесніченко О. С. Визначення травматичності бойового досвіду та психологічна діагностика стійкості військовослужбовців Національної гвардії України до травматизації бойовим досвідом: методичні рекомендації. Х.: НАНГУ, 2017. 38 с.

морально-психологічний стан військовослужбовців є запорукою успішної та правомірної поведінки серед особового складу¹.

На основі власних результатів вивчення поняття та сутності злочинності в умовах війни, харківський науковець Ю. В. Орлов пише, що агресивна війна, розв'язана російською федерацією проти України, – пекуча й текуча сучасність Українського народу, що поставила питання про базові засади соціальності, людяності, про колективну консолідацію, про життєздатність і дієвість мотиваційних двигунів європейської цивілізації. Автор зазначає, що мало що було б таким хибним, як вважати, що можливо здійснити повне й вичерпне наукове дослідження кримінологічних чи кримінальноправових чи будь-яких інших гуманітарних аспектів війни².

Бойовий вплив та тривалість перебування на передовій достовірно збільшують ризик порушення правил, які підпадають під правила ведення бойових дій. Наприклад, як серед ветеранів OIF, так і серед ветеранів В'єтнаму більша бойова експозиція значною мірою корелювала з вбивством, завданням шкоди цивільному населенню та вчинення звірства під час бою³. Окрім того, у Керівництві армії США з контролю за бойовим і оперативним стресом для лідерів і солдатів (посібник COSC) зазначено, що «стресова поведінка, пов'язана з неправильною поведінкою» (наприклад, порушення правил ведення бойових дій) може бути реакцією на екстремальний бойовий і оперативний стрес, і що навіть високопідготовлені підрозділи можуть піддаватися більшому ризику неправильної поведінки, викликаного стресом після важкого бою, наприклад, вдаючись до «незаконної помсти, коли член підрозділу загинув у бою». Солдати – учасники OIF/OEF і морські піхотинці, які зазнали важких бойових дій і зазнали втрат у своєму підрозділі або мали тіла мертвих, значно частіше повідомляли про неетичну поведінку щодо некомбатантів⁴.

D. W. Holowka з колегами вивчили жорстокості проти мирного населення, вчинені членами 5-ї бойової бригади Страйкера, дислокованої поблизу Кандагару, Афганістан. Важливим фактом є те, що у засобах масової інформації було повідомлено, що цей підрозділ зазнав значних бойових дій, у тому числі багато солдатів були поранені або вбиті під час бою⁵.

J. Shay спираючись на свою клінічну роботу з ветеранами В'єтнаму з

¹ Волошко С. А. Розроблення опитувальника «Оцінювання морально-психологічного стану військовослужбовців підрозділів Національної гвардії України з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних». Честь і закон. 2021. № 1 (76). С. 25-32. DOI: <https://doi.org/10.33405/2078-7480/2021/1/76/229501>

² Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Кримінол. асоц. України. Харків: Право, 2023. С. 5. <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/18524>

³ Litz B. T., Stein N., Delaney E., Lebowitz L., Nash W. P., Silva C., Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 2009. № 29. Pp. 695–706. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr>

⁴ U.S. Army. (2006). Operation Iraqi Freedom (OIF) Mental Health Advisory Team (MHAT-IV) report. <https://assets.documentcloud.org/documents/551721/mental-health-advisory-teammh-at-iv.pdf>

⁵ Holowka D. W., Wolf E. J., Marx B. P., Foley K. M., Kaloupek D. G., Keane T. M. Associations among personality, combat exposure and wartime atrocities. *Psychology of Violence*. 2012. № 2. Pp. 260–272. <http://dx.doi.org/10.1037/a0026903>

посттравматичним стресовим розладом, припустив, що надзвичайний гнів, викликаний поєднанням горя через втрату близького товариша і відчуттям зради з боку влади може підвищувати ризик скоєння протиправних дій комбатантами. 13 % ветеранів OIF та OEF пояснювали свій гнів після перебування у бою трансгресивними діями, наприклад, зрадою командування¹. Перебування свідком смерті близького товариша у багатьох воїнів значною мірою асоціювалося з вбивством інших і опосередковано пов'язане з вчиненням жорстокостей через позитивну асоціацію з вбивством інших)².

Farnsworth та його колеги також припустили, що втрати в бойових підрозділах можуть спричиняти сильні моральні емоції (наприклад, презирство), які підвищують ймовірність жорстокого насильства³.

Litz та колеги запропонували синдром моральної шкоди як результат дисонансу, спричиненого конфліктом між трансгресивними діями та давніми переконаннями про основну моральну цінність людини та доброти світу⁴.

Hendin & Naas досліджували зв'язок між трансгресивними актами, досвідом бойових дій і самоушкодженням та виявили, що 93 % ветеранів-суїцидальних, які вбивали цивільних, повідомили, що вийшли з-під контролю через гнів через втрати та/або страху в той час. Для порівняння, лише 43 % несуйцидальних ветеранів, які вбивали мирних жителів, повідомили, що перебували в неконтрольованому стані⁵.

Для багатьох ветеранів бойових дій є високий ризик піддатися трансгресивним актам (особливо якщо використовувати ширше визначення трансгресивних актів, що включає вбивство під час бою) і стражданням, які іноді супроводжують цей досвід. Значний відсоток персоналу Збройних сил США повідомили про участь або схильність до трансгресивних дій під час бойових дій, починаючи з війни у В'єтнамі (перший конфлікт, після якого ветеранів опитували про їхній досвід) і далі. Ветерани OIF/OEF піддаються високому ризику вчинення злочинних дій, можливо, через унікальний характер цих конфліктів. Гнів і горе через втрату близьких товаришів можуть підвищити ризик вчинення трансгресивних дій⁶.

¹ Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців. дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.

² Fontana A., Rosenheck R. A model of war zone stressors and posttraumatic stress disorder. *Journal of Traumatic Stress*. 1999. № 12. Pp. 111–126. <http://dx.doi.org/10.1023/A:1024750417154>

³ Farnsworth J., Drescher K., Nieuwsma, J., Walser R., Currier J. The role of moral emotions in military trauma: Implications for the study and treatment of moral injury. *Review of General Psychology*. 2014. № 18. Pp. 249–262. <http://dx.doi.org/10.1037/gpr0000018>

⁴ Litz B. T., Stein N., Delaney E., Lebowitz L., Nash W. P., Silva C., Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 2009. № 29. Pp. 695–706. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr>

⁵ Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців. дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.

⁶ Frankfurt S., Frazier P. A. Review of Research on Moral Injury in Combat Veterans. *Military Psychology*.

Сучасні розповіді засобів масової інформації про жорстокості війни (тобто поведінку, яку люди вважали б надмірно насильницькою або жорстокою, навіть під час війни) привернули увагу до жахів війни (наприклад, широко розголошеними є такі звірства, як масове вбивство неозброєних цивільних осіб у Мі-Лаї, В'єтнам, жорстоке поводження з ув'язненими у в'язниці Абу-Грейб, Ірак, і систематичне вбивство цивільних осіб «групою вбивць» у провінції Кандагар, Афганістан, катування та вбивства мирних жителів в українській Бучі та Бородянці тощо), що підкреслює важливість досліджень у цій галузі¹.

Таким чином, з точки зору вірогідних ситуаційних факторів ризику, високий рівень бойового впливу може збільшити ймовірність вчинення злочину. Ця гіпотеза узгоджується з наявними дослідженнями, які показують, що вплив насильства пов'язаний із подальшим вчиненням агресії та насильства, а також із дослідженнями, які показали, що перебування в зловмисному середовищі зони війни та уявна загроза в зоні бойових дій пов'язані з більш високим рівнем агресії серед ветеранів після повернення додому².

Ймовірно, що різні аспекти контексту війни, включаючи дегуманізацію ворога та бажання помститися, відіграють певну роль у цьому процесі. Це говорить про те, що широкомасштабне довгострокове дослідження факторів ризику вчинення злочинів є виправданим, зосереджуючись особливо на тих військовослужбовцях, яким доручено виконувати більш небезпечні завдання³.

Глибинні особистісні зміни, що відбуваються у військовослужбовця під час воєнних дій, часто виявляються незворотними і призводять до негативних наслідків⁴. Трансформація особистості «може виникнути після першого вбивства ворога або після загибелі побратима. Первинна реакція на таку травму може бути зовні непомітною або супроводжуватися гострою психічною дезорганізацією»⁵.

Після повернення з війни залишається звичка оцінювати оточуючий світ «з позицій потенційної небезпеки, і щонайменша провокація може несподівано викликати агресію. Військовий, який знаходився у бойовій ситуації, яка загрожувала його життю на війні, може переносити набутий досвід на вирішення типових конфліктних ситуацій у мирному середовищі,

№ 28(5). Рр. 318–330. <http://dx.doi.org/10.1037/mil0000132>

¹ Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців : дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.

² Buka S. L., Stichick T. L., Birdthistle I., Earls F. J. Youth exposure to violence: Prevalence, risks and consequences. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2001. № 71. Рр. 298–310. DOI: <https://doi.org/10.1037/0002-9432.71.3.298>

³ Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців. дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.

⁴ Коваленко Є. С. Психологічні особливості правомірної поведінки військовослужбовців. *Габітус*. 2023. № 46. С. 211–216. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208>

⁵ Євсюков О. П., Садковий В. П. Специфіка особистісних змін, що відбуваються з людьми, які пережили психічну травму. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. Вип. 7. С. 120–128.

що, у свою чергу, також може спровокувати злочинну поведінку»¹.

А. О Худовердова пише про суперечливість у розумінні воєнної моральної травми. Те, що у мирному житті є злочином, може бути виправданим на війні (наприклад, вбивство ворожого учасника бойових дій) і, тим не менш, завдавати людині моральної шкоди².

Висновки. Таким чином, аналіз існуючих наукових досліджень щодо проблеми бойової травматизації військовослужбовців показує, що війна є жорстоким і кровожерливим явищем, яке змушує «нормальних» людей у мирному житті вбивати один одного. Відеозаписи знущань над військовополоненими, розстрілів беззбройних людей та катувань не лише заповнюють соціальні мережі, але й розривають серця та душі близьких. Ті, хто пережив полон, катування та втрату товаришів, ніколи більше не зможуть сприймати світ так, як раніше. У їхніх уявленнях кардинально змінюються поняття допустимого і недопустимого на війні, а також сприйняття злочину і покарання.

Моральна шкода – це концепція, що допомагає виявити ветеранів, які стикаються з екзистенційними проблемами та труднощами реінтеграції. Вона також пояснює, чому деякі ветерани після демобілізації страждають від потенційно небезпечних для життя психічних розладів. З правової точки зору, зростає значення таких злочинів, як дезертирство та інші подібні правопорушення.

Особистість та вплив важких бойових дій варто розглядати не лише як чинники ризику для фізичного або психічного здоров'я, а й як суттєві фактори, що можуть сприяти вчиненню злочинів.

Крім того, виникає питання про необхідність подальших теоретичних розробок і досліджень для уточнення визначення трансгресивного акту, зокрема, коли і в яких випадках вбивство ворожого учасника бойових дій може вважатися правопорушенням. Якісні дослідження можуть бути використані для збору даних про трагічні наслідки, до яких призводять трансгресивні дії. Важливо систематично оцінювати поширеність впливу різноманітних трансгресивних дій серед ветеранів різних епох, бойових конфліктів і видів служби, а також зв'язки між цими злочинами та ознаками моральної шкоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волошко С. А. Розроблення опитувальника «Оцінювання морально-психологічного стану військовослужбовців підрозділів Національної гвардії України з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних». *Честь і закон*.

¹ Коваленко Є.С. Психологічні особливості правомірної поведінки військовослужбовців. *Габітус*. 2023. № 46. С. 211–216. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.

² Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців : дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.

2021. № 1 (76). С. 25–32. DOI: <https://doi.org/10.33405/2078-7480/2021/1/76/229501>

2. Дмитренко Н. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності у Збройних Силах України : дис. на здоб. ступ. доктора філософії : 081 Право ; Херсонський державний університет. Херсон, 2020. 235 с.

3. Євсюков О. П., Садковий В. П. Специфіка особистісних змін, що відбуваються з людьми, які пережили психічну травму. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. Вип. 7. С. 120–128.

4. Коваленко Є.С. Психологічні особливості правомірної поведінки військовослужбовців. *Габітус*. 2023. № 46. С. 211–216. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.

5. Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С., Корня Л. В. Психологічне вивчення особового складу Збройних Сил України : методичний посібник. К. : ФОП Маслаков, 2019. 288 с.

6. Колесніченко О. С. Визначення травматичності бойового досвіду та психологічна діагностика стійкості військовослужбовців Національної гвардії України до травматизації бойовим досвідом: методичні рекомендації. Х. : НАНГУ, 2017. 38 с.

7. Мохорева О. М. Заздрісність як чинник криміногенної поведінки особистості : дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 262 с.

8. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Кримінол. асоц. України. Харків : Право, 2023. 252 с. <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/18524>.

9. Філоненко В. М. Психологічні особливості злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2015. 243 с.

10. Худавердова А. О. Соціально-правові уявлення про злочин як чинник девіантної поведінки військовослужбовців : дис. на здоб. ступ. доктора філософії. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 260 с.

11. Buka S. L., Stichick T. L., Birdthistle I., Earls F. J. Youth exposure to violence: Prevalence, risks and consequences. *American Journal of Orthopsychiatry*. 2001. № 71. Pp. 298–310. DOI: <https://doi.org/10.1037/0002-9432.71.3.298>.

12. Currier, J. M., Holland, J. M., Jones, H. W., & Sheu, S. Involvement in abusive violence among Vietnam veterans: Direct and indirect associations with substance use problems and suicidality. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. 2014. № 6. P. 7–82. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0032973>.

13. Farnsworth J., Drescher K., Nieuwsm, J., Walser R., Currier J. The role of moral emotions in military trauma: Implications for the study and treatment of moral injury. *Review of General Psychology*. 2014. № 18. P. 249–262. <http://dx.doi.org/10.1037/gpr0000018>.

14. Fontana A., Rosenheck R. A model of war zone stressors and posttraumatic stress disorder. *Journal of Traumatic Stress*. 1999. № 12. P. 111–126. <http://dx.doi.org/10.1023/A:1024750417154>.
15. Frankfurt S., Frazier P. A. Review of Research on Moral Injury in Combat Veterans. *Military Psychology*. № 28 (5). P. 318–330. <http://dx.doi.org/10.1037/mil0000132>.
16. Hoge C. W., Castro C. A., Messer S. C., McGur, D., Cotting D. I., Koffman R. L. Combat duty in Iraq and Afghanistan, mental health problems, and barriers to care. *New England Journal of Medicine*. 2004. № 351. P. 13–22. <http://dx.doi.org/10.1056/NEJMoa040603>.
17. Holowka D. W., Wolf E. J., Marx B. P., Foley K. M., Kaloupek D. G., Keane T. M. Associations among personality, combat exposure and wartime atrocities. *Psychology of Violence*. 2012. № 2. P. 260–272. <http://dx.doi.org/10.1037/a0026903>.
18. Litz B. T., Stein N., Delaney E., Lebowitz L., Nash W. P., Silva C., Maguen, S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 2009. № 29. P. 695–706. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr>.
19. Schell T., Marshal G. Survey of individuals previously deployed for OEF/OIF. In T. Tanielian and L. H. Jaycox (Eds), *Invisible wounds of war: Psychological and cognitive injuries, their consequences, and services to assist recovery*. 2008. P. 87–117. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2008/RAND_MG720.pdf.
20. Sevost'yanov R. A. Envy as a motive for committing a crime *Matters of International Law*. 2018. Vol. 8 (3A). P. 222–228.
21. U.S. Army. (2006). Operation Iraqi Freedom (OIF) Mental Health Advisory Team (MHAT-IV) report. <https://assets.documentcloud.org/documents/551721/mental-health-advisory-teammh-at-iv.pdf>

Стаття надійшла до редакції 29.11.2024

Yevgeniya Ol. GLADKOVA,

Doctor of Law, Senior Researcher

(*Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine*)

Volodymyr M. FILONENKO,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor

(*Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine*)

Iryna V. SHCHERBAKOVA,

Candidate of Sociological Sciences

(*Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine*)

MORAL DAMAGE AS A FACTOR OF CRIMINOGENIC BEHAVIOR IN

MILITARY PERSONNEL

This article reveals how moral damage and combat exposure impact criminogenic behavior in the military. Unlike criminal behavior, criminogenic behavior has the potential to lead to criminal activity, but does not necessarily result in it. Criminogenic behavior is a prerequisite for criminal behavior. Moral injury is a construct that describes the combination of shame and guilt experienced by some war veterans after committing or failing to prevent certain acts, such as murder or atrocities. Those who have survived captivity, torture, and the loss of comrades will never perceive the world the same way again. Their perceptions of what is permissible and unacceptable in war, as well as their perceptions of crime and punishment, change significantly. Moral damage is believed to occur as a result of extremely traumatic violent events during war, such as the killing of civilians or failing to prevent atrocities. This also explains why some veterans develop potentially life-threatening mental health conditions after demobilization.

Keywords: *criminogenic behavior, criminal offenses, deviant behavior, military personnel, combat trauma, combat damage, moral injury, traumatic experience.*